
De stad in het nieuws

Nieuwsmedia en stedelijke transformatie in Nederland, 1800-1940

Marcel Broersma & Jan Hein Furnée

De dagbladpers is door historici, journalisten en het publiek decennialang beschouwd als een spiegel van de samenleving. De ingewikkelde en veelzijdige eigentijdse werkelijkheid weerkaatste, zo was de gedachte, min of meer getrouw in de kolommen van de krant. In zijn dissertatie over het dagbladbedrijf concludeerde M. Rooij in 1956:

'Blijkens de constante vraag naar het dagblad wenst de lezer zijn wereld ook zo weerspiegeld te zien en kan hij van dit beeld niet genoeg krijgen.'

Vanuit dezelfde veronderstelling kreeg het caleidoscopische gedenkboek van het *Algemeen Handelsblad* de bij het publiek aansprekende titel *De papieren spiegel mee*.¹ Uiteenlopende historici voelden zich door dit beeld aangespoord kranten te gebruiken als bron.

De spiegelmetafoor heeft echter haar langste tijd gehad. Historici realiseren zich in toenemende mate dat kranten – en andere nieuwsmedia – geen afspiegelingen, maar representaties van de werkelijkheid bieden. Een statisch beeld maakt hierdoor plaats voor een dynamischer kijk op de plaats van de journalistiek in de samenleving. Door middel van selectie en interpretatie van nieuws ordent elke krant op haar eigen manier de complexe werkelijkheid voor haar lezers. Verschillende voorstellingen van de werkelijkheid interfereren met elkaar – in een samenspel tussen verschillende media of binnen één blad. Pas in dit proces van representatie en de daarop volgende toe-eigening door de lezer ontstaat een maatschappelijke werkelijkheid die betekenisvol is en op basis waarvan men kan handelen.²

Uitgedaagd door deze nieuwe benaderingswijze zijn pershistorici zich in de afgelopen jaren steeds meer gaan interesseren voor journalistieke processen van selectie en interpretatie. Kranten en individuele journalisten maken keuzes in alle stadia van het journalistieke proces (nieuwsgeving, -selectie en -presentatie) die per blad verschillen. Wat wordt in de kolommen opgenomen en wat niet? En op welke manier wordt het nieuws gepresenteerd aan

de lezer? De motieven die ten grondslag liggen aan het journalistieke proces – de bewuste en onbewuste betekenisgeving aan de werkelijkheid – en hoe deze tot uiting komen in de krant, worden zo de kern van het pershistorisch onderzoek.³

De voorstelling van kranten als representaties wijst meer dan ooit op hun beperkingen als historische bron. Tegelijkertijd opent die visie echter nieuwe mogelijkheden om deze nieuwsmedia intensiever in verschillende vormen van historisch onderzoek te integreren. Men kan zelfs betogen dat het gebruik van journalistieke bronnen – niet langer voor een buiten de krant gelegen werkelijkheid, maar als een onlosmakelijk onderdeel daarvan – voor het inzicht in uiteenlopende maatschappelijke ontwikkelingen na 1800 onmisbaar is geworden. Het onderhandelingsproces waarin vorm en inhoud wordt gegeven aan de samenleving speelt zich immers voor een belangrijk deel in kranten af. Toch worden kranten in veel vormen van historisch onderzoek helaas nog nauwelijks geëxploreerd. Ook de toenadering van de persgeschiedenis tot andere vormen van geschiedschrijving is, afgezien van de politieke geschiedenis, tot nog toe relatief beperkt gebleven.

Dit themanummer onderzoekt in zeven *casestudies* de veranderende relaties tussen nieuwsmedia en stedelijke transformatie in Nederland tussen 1800 en 1940. De keuze voor de stad als onderzoeksobject is niet toevallig. Om het inzicht in de betekenis van nieuwsmedia in de samenleving te verdiepen, biedt 'de stad' bij uitstek een breed maar concreet afgebakend onderwerp dat door middel van *casestudies* systematisch en vergelijkenderwijs kan worden onderzocht. Het opent met name verschillende mogelijkheden om, meer dan in historisch onderzoek gebruikelijk is, ontwikkelingen op politiek, cultureel, sociaal, economisch en ruimtelijk gebied met elkaar in verband te brengen. Deze strategische, veld- en discipline-overstijgende kwaliteit van stadsgeschiedschrijving wordt de laatste tijd in steeds meer onderzoeksvelden herkend.⁴

Daarnaast is er een inhoudelijk argument. Vanaf 1800 en met name vanaf 1850 veranderden de Nederlandse steden in uiteenlopende opzichten ingrijpend van karakter. Nieuwsmedia speelden hierbij een zeer belangrijke rol. Zij stonden steeds opnieuw voor de opgave nieuwe journalistieke strategieën te ontwikkelen om hun lezers adequaat in te lichten over de steeds complexere stedelijke samenleving. Het is nauwelijks gewaagd om te veronderstellen dat zij daarbij processen van stedelijke transformatie mede richting gaven. Maar in welke mate en op welke manieren deed deze wisselwerking zich voor, in verschillende periodes en in verschillende steden? Zes studies over de dagbladpers en één over het filmjournaal trachten op deze vragen een antwoord te geven.

Van *physiologie* tot *filmjournaal*

De artikelen in dit themanummer behandelen de relatie tussen pers en stad in Amsterdam, Den Haag, Delft, Leeuwarden, Rotterdam en Groningen. Zij laten duidelijk zien hoe tussen 1800 en 1940 nieuwsmedia en uiteenlopende stedelijke ontwikkelingen steeds intensiever en in steeds meer opzichten verstrengeld raakten. De aard en de intensiteit van deze wisselwerking verschilde echter in opmerkelijke mate van stad tot stad. Toch is in de zeven artikelen een fascinerende rode lijn te ontwaren.

Anders dan men op grond van titels zoals de *Amsterdamsche*, *'s-Gravenhaagsche* en *Leeuwarder Courant* zou vermoeden, nam in de achttiende eeuw lokaal nieuws in de Nederlandse kranten een zeer beperkte plaats in. In de eerste helft van de negentiende eeuw kwam daarin slechts langzaam verandering. Remieg Aerts beschrijft in zijn openingsartikel dat in het ruimtelijk en sociaal benauwde Amsterdam mondelinge communicatie tot 1870 belangrijker was voor de stedelijke nieuwsvoorziening dan de krant. De *Amsterdamsche Courant*, een semi-officieel orgaan van het stadsbestuur, en het *Algemeen Handelsblad* speelden nauwelijks een rol in discussies over de ruimtelijke inrichting van de stad, het culturele leven of de sociale verhoudingen in de hoofdstad. Kleine blaadjes als de *Waarachtige physiologie van Amsterdam* besteedden meer aandacht aan de stedelijke gemeenschap en mengden zich ook actief in het leven van de hogere en middenstanden. Door hun charivarreske optreden en hun losse stijl sloten ze echter meer aan bij de communicatiestructuur van de premoderne stedelijke pers dan dat ze de verhouding tussen nieuwsmedia en de hoofdstad een nieuwe invulling gaven.

De gortdroge berichtgeving van het *Dagblad van 's-Gravenhage* – als officiële stadscourant vergelijkbaar met de *Amsterdamsche Courant* – speelde in de jaren 1850 wel een belangrijke rol bij de inrichting van de Haagse samenleving. Volgens Jan Hein Furnée bevestigde de krant in haar selectie en ordening van het nieuws het dominante beeld van Den Haag als hofstad: een representatie die niet alleen het economisch, cultureel en ruimtelijk beleid van het gemeentebestuur legitimeerde, maar vooral ook de identiteit en de blijvende hegemonie van de hogere standen onderstreepte. In het kielzog van 1848 maakten opiniekranten als de *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode* en het *'s-Gravenhaagsch Weekblad* vanuit het beeld van de residentie als 'de derde koopstad des rijks' een andere werkelijkheid denkbaar. In hoofdartikelen en ingezonden artikelen pleitten deze kranten niet alleen voor een drastische ombuiging van het stedelijk beleid, maar gingen zij ook nijvere burgers uit de (hogere) middenstanden nieuwe mogelijkheden bieden voor hun streven naar sociale stijging en politieke macht.

Ook in Delft kreeg een 'officieel' stadsblad, de *Delftsche Courant*, in de jaren 1850 concurrentie van een nieuwe krant die een motor wilde zijn voor

sociale verandering. Zoals Frank van Vree laat zien, schiep deze *Delflandsche Courant* een liberale openbare sfeer. In hoofdartikelen en ingezonden brieven stimuleerde zij de 'wrijving' van meningen over stedelijke kwesties. Dat deze krant het nauwelijks een jaar volhield, zegt veel over de geringe aantrekkingskracht op het Delftse publiek van deze nieuwe journalistieke ambitie. Vanaf de jaren 1870 maakten verzuilde kranten daarentegen in het kleine Delft een minstens even opmerkelijk vroege opmars. Zij keerden zich nadrukkelijk af van de voorstelling van een coherente en eensgezinde stedelijke gemeenschap en speelden een doorslaggevende rol in de vorming van belangengroepen op religieuze grondslag. De oprichting van de *Delftsche Opmerker*, die de liberale opvatting over stedelijke gemeenschap en stedelijke openbaarheid in de jaren 1880 nieuw leven wilde inblazen, werkte wat dat betreft als een rode lap op een stier.

In Leeuwarden was nimmer sprake van een dergelijke strijd. De *Leeuwarder Courant* verschaftte in de negentiende eeuw door zijn nieuwsselectie en -ordering – maar ook, zoals Marcel Broersma laat zien, door zijn deftige beheerst-afstandelijke stijl – een representatie van de samenleving die aansloot bij de lezerskring van deftige en aanzienlijke burgers. Daarmee bood zij hen een dagelijkse rituele bevestiging van het bestaan van de eigen sociale groep. Toen de krant zich in 1914 door veranderingen in de samenleving en het dagbladbedrijf gedwongen voelde haar publiek te verbreden met winkeliers en ambachtslieden, stond zij voor de opgave het – intussen steeds sneller veranderende – stedelijk leven te representeren op een manier die oude en nieuwe lezerspublieken verzoende. De *Leeuwarder Courant* koos voor opmerkelijke continuïteit door voorzichtig te diversifiëren in stijl en inhoud. In plaats van zich tot de kleine burgers te verlagen, nam zij hen als het ware op in een denkbeeldige beschaafd-burgerlijke gemeenschap. De krant verzette zich tegen de tendens het algemeen belang voor deelbelangen te verruilen, zoals dat in Delft gebeurde. En toen het tenslotte toch zover kwam, probeerde zij door een neutrale verslaggeving de verschillende stedelijke kringen in haar kolommen weer samen te brengen. Voorzichtig werd aandacht besteed aan de lagere standen, mits zij zich tenminste organiseerden en zich beschaafd gedroegen.

Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* koos, zo zet André van der Velden uiteen, vanaf zijn oprichting in 1878 een radicaal andere strategie dan de *Leeuwarder Courant*. De krant had van het begin af aan de ambitie een 'volksblad voor het grote publiek' te zijn. In plaats van kleinburgers in een deftig-burgerlijke stedelijke gemeenschap te integreren, mobiliseerde de krant haar brede publiek rond 1900 in een nieuwe amusementscultuur. Dat deed ze niet alleen door haar ruime aanbod van lokaal nieuws – smeugig gebracht en doorspekt met veel 'human interest' – maar ook door rond het dagbladgebouw op de Blaak allerlei spektakel en amusement te organiseren (dat ver-

volgens weer in de krant kon worden verslagen). Met de opening in 1927 van het nieuwe 'dagbladpaleis' op het Hofplein voedde de krant op tal van manieren het door velen gekoesterde denkbeeld dat Rotterdam hard op weg was een wereldstad te worden. Zij doste haar gebouw uit met splinter-nieuwe lichtkranten en -zuilen en ontpopte zich als een spil van het grootstedelijk amusementsbedrijf. Zij draaide haar hand er niet voor om, het Hofplein in een reusachtige virtueel voetbalstadion te transformeren waarin techniek en beeld insprongen op de behoeften van het publiek zijn eigen werkelijkheden te creëren.

In datzelfde stedelijke amusementsbedrijf van het Interbellum schiepen ook de bioscoopjournaals van Polygoon intense beelden en verwachtingen van het snel veranderende stedelijk leven. Volgens Tity de Vries dienden de Polygoon-reportages over Groningen in de eerste plaats het publiek te verstrooien. In verslagen van bijvoorbeeld voetbalwedstrijden kon men zichzelf langs de zijlijn zien staan. Dit lokte bezoekers naar de bioscoop en gaf hen het idee dat ze deel uitmaakten van de moderne tijd. Daarnaast benadrukten geselecteerde onderwerpen als de viering van het Gronings ontzet en koninklijke bezoeken juist continuïteit. Ook de traditionele monumentale iconografie verspreidde de geruststellende boodschap dat Groningen met zijn tijd meegang zonder afstand te doen van de sociale en culturele orde die al tijdenlang de stedelijke dynamiek bepaalde. Verder hadden de journaals vooral een nationale boodschap; zij lieten zien dat Groningen, zoals andere steden, hecht verbonden was met de nationale gemeenschap.

Tussen 1880 en 1930 professionaliseerde de Nederlandse journalistiek – een proces dat zich onder andere manifesteerde in de oprichting van stedelijke journalistenkringen in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Huub Wijffjes toont in het slotartikel hoe deze kringen elk een eigen journalistieke cultuur kenden die sterk samenhang met de stedelijke context waarin zij functioneerden. In Amsterdam, dat zich na 1870 tot het perscentrum van Nederland ontwikkelde, deden vele kranten en blaadjes verslag van het stadsleven, waardoor een nieuw type journalist – de verslaggever – ontstond. Deze 'voetknechten van het persgilde' maakten de Amsterdamse journalistenkring tot een vakvereniging die op de bres stond voor de arbeidsbelangen van haar leden. In het deftige Den Haag, de 'hof- en regeringsstad', streefden journalisten vooral naar goede contacten met de autoriteiten. De Haagse vakbroeders wilden de journalistiek tot een respectabel vak maken en moesten dan ook weinig hebben van de strijd voor het materiële die hun Amsterdamse collega's voerden. In Rotterdam waren het, in lijn met het stedelijk amusementsbedrijf en de nuchterheid van de havenstad, vooral gezelligheid en pragmatische zakelijkheid die de klok sloegen. Naast het organiseren van copieuze diners, was het afsluiten van een goedkoop collectief tramabonnement de belangrijkste taak van het bestuur.

Het onderzoek naar de verhouding tussen nieuwsmedia en stedelijke transformatie verrijkt, zo maken de artikelen in dit themanummer duidelijk, zowel de media- als de stadsgeschiedschrijving met tal van nieuwe inzichten, benaderingen en vragen. Evengoed ligt op dit terrein, zeker ook in aansluiting op internationale literatuur, nog een waaier van fascinerende onderzoeksmogelijkheden open. De eerste kaders zijn gezet.

Noten

De artikelen in dit themanummer werden in andere vorm gepresenteerd op de gelijknamige studiedag aan de Rijksuniversiteit Groningen op 9 februari 2001. Behalve de auteurs willen de organisatoren graag hun dank uitspreken aan de voorzitter en de referenten van die dag – Marlite Halbertsma, Piet de Rooy, Henk Gras, Paul van der Laar en Susan Aasman. Stichting Het Parool en Onderzoeksschool Rudolf Agricola maakten deze dag door een genereuze financiële bijdrage mogelijk. Wij zijn Onno de Wit – lid van de subredactie van dit nummer – en de overige redactieleden van het *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* zeer erkentelijk voor hun commentaar op eerdere versies van deze inleiding en de artikelen.

- 1 M. Rooij, *Het dagbladbedrijf in Nederland. Een economisch-sociaal beeld*, Leiden 1956, p. 11; W. Visser, *De Papieren Spiegel*, Amsterdam 1953.
- 2 F. van Vree, 'Media, geschiedenis en representatie', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 1, 1998, nr. 0, p. 1-4. Idem, 'Massapers en modernisering', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen*, Amsterdam 1992, p. 95-108. Vergelijk 'Van de redactie', *Feit & fictie. Tijdschrift voor de geschiedenis van de representatie* 1, 1993, p. 6-8.
- 3 Voor een recent overzicht zie: J. Bardoel e.a. (red.), *Journalistieke cultuur*, Amsterdam 2002.
- 4 Zie onder andere *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, themanummer 'Op weg naar de stad. Over de integratie van migratie- en stadsgeschiedenis', 26, 2000, p. 237-362; C. Bouw e.a. (red.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 22, thema 'Sekse en de city', 2002; ter perse. De toenemende (h)erkenning van het vernieuwende potentieel van stadsgeschiedenis spreekt ook uit het geplande zwaartepunt voor de vernieuwingsimpuls van NWO: 'Een millennium stad. Steden, verstedelijking en stedelijkheid in de Lage Landen, 11e-21e eeuw'.